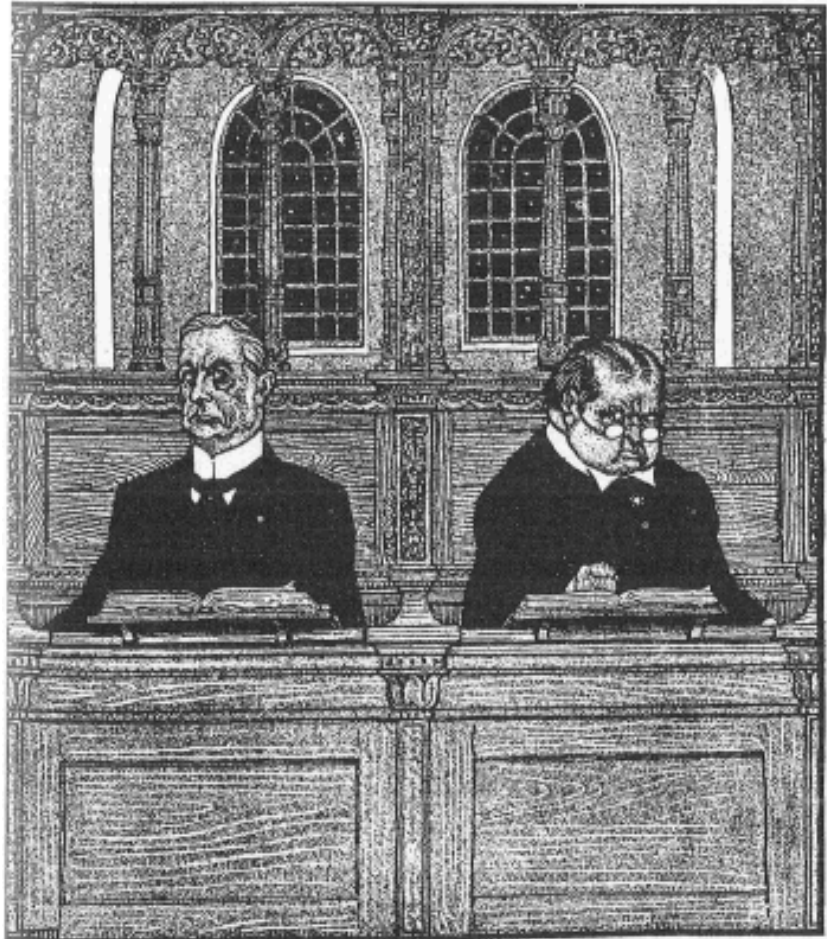

A. Kuyper en A.F. de Savornin Lohman

Een samenwerking vanuit twee paradigma's?

Jan Joost Valster, 3981576
Van Eysingalaan 252
3527 VS Utrecht

Onderzoeksseminar III
Civil Society
14 juli 2016
dr. A. van Veen
8.510 woorden

Synopsis

In het laatste kwart van de 19de eeuw voltrok zich een paradigmawisseling in het politieke denken. Deze paradigmawisseling zou het einde van het typisch 19de-eeuwse denken betekenen en het begin van de verzuiling inluiden. In deze scriptie wordt de relatie tussen Abraham Kuyper en Alexander de Savornin Lohman, de twee voormannen van destijds, geanalyseerd op het vlak van hun politieke ideeën. De geanalyseerde periode beslaat de gehele samenwerking van Kuyper en Lohman, van 1875 tot 1894. Deze periode valt middenin die paradigmawisseling.

Gedurende de twintig jaar die de samenwerking besloeg, hadden Kuyper en Lohman regelmatig conflicten met elkaar. Hun ideeën over de juiste manier van politiek bedrijven lagen ten grondslag aan hun conflicten. In deze scriptie worden deze conflicten nader bekeken en geanalyseerd. Deze analyse vindt plaats op het gebied van representatie, organisatie en kiesgerechtigdheid. Uit deze analyse zal blijken dat Kuyper en Lohman lange tijd vanuit plichtsbesef bleven samenwerken, maar dat zij zich uiteindelijk in twee paradigma's bevonden. Hierdoor zouden de verschillen tussen hen uiteindelijk onhoudbaar worden, waarop een breuk volgde.

Afbeelding op voorblad: een spotprent van Albert Hahn over de verhouding Lohman-Kuyper. Het onderschrift luidt: 'Samen in de kerk'. Nadat de samenwerking tussen Kuyper en Lohman definitief was geklapt, zaten zij in hetzelfde kerkgenootschap, de Gereformeerde Kerken in Nederland. Bij de totstandkoming van dit kerkgenootschap hadden zowel Kuyper, als Lohman een belangrijke rol gespeeld. (Afkomstig uit: A. Algra en H. Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden*, (Franeker 1956), via dbnl.org)

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
1. Ontmoeting en organisatie (1875-1888).....	8
Politiek in Nederland 1860-1880	8
Ontmoeting en oprichting van de ARP.....	9
Partijvorming volgens Kuyper en Lohman.....	10
De ARP opgericht en Lohman in de Tweede Kamer.....	12
Deelconclusie	14
2. Representatie en het kabinet-Mackay (1888-1891).....	15
Het eerste confessionele kabinet	15
De ministerscrisis	16
Kuyper en Lohman over representatie	16
De nasleep van de ministerscrisis	18
Deelconclusie	18
3. Kiesrecht en een einde aan de samenwerking (1891-1894).....	20
Het wetsvoorstel van Tak van Poortvliet	20
Kuyper en Lohman over kiesrecht	20
Aanleiding tot de breuk	22
Finale	24
Deelconclusie	24
Conclusie	25
Literatuurlijst.....	27

Inleiding

Abraham Kuyper (1837-1920) wordt zonder meer beschouwd als één van de grote namen uit de Nederlandse politieke geschiedenis. Al tijdens zijn leven was hij zeer bekend en even zo omstreten. Het beste voorbeeld daarvan is wellicht de spotprent van Albert Hahn, die Kuyper neerzet als Abraham de Geweldige.¹ Een betere typering van Kuypers bekendheid en beruchtheid is bijna niet denkbaar. Ook nu komt Kuypers naam nog regelmatig voorbij in de media. Op 29 juni 2016 bijvoorbeeld verscheen er een artikel in *Trouw* over een onderzoek naar de mobilisering van de *kleine luyden*.² Alleen uit de titel, *De mensen achter Kuypers 'kleine luyden'*, valt al op te maken hoeveel waarde er gehecht wordt aan Kuypers werk. Wat echter vaak vergeten wordt, is dat Kuyper twintig jaar lang nauw samenwerkte met iemand die eveneens vergeten lijkt te zijn. Voornamelijk een aanzienlijke hoeveelheid straatnamen herinneren nog aan deze politicus: jonkheer Alexander Frederik de Savornin Lohman (1837-1924).

Vanaf 1875 tot 1894 werkte Kuyper nauw samen met De Savornin Lohman. De twee leerden elkaar kennen door toedoen van Groen van Prinsterer, wiens gedachtegoed beiden hoog in het vaandel hadden staan. De twee decennia samenwerking zouden met veel conflicten en spanningen gepaard gaan. Kuyper en De Savornin Lohman verschilden sterk in karakter, maar ook in politieke opvattingen waren zij lang niet altijd dezelfde mening toegedaan. Toch hield dit samenwerkingsverband twintig jaar stand, maar uiteindelijk bleek het een onhoudbare zaak. In 1894 brak De Savornin Lohman na twintig jaar met Kuyper en de Antirevolutionaire Partij (ARP). Enkele jaren later, in 1898, zou hij zijn eigen politieke beweging beginnen: de Vrij Antirevolutionaire Partij (VAR). Deze zou na enkele fusies voortleven in de bekendere Christelijk-Historische Unie (CHU).

Relevantie

Binnen de bestaande historiografie komt de persoon van De Savornin Lohman vaak langs de zijlijn aan bod. In de publicaties over de CHU komt Lohman vooral aan bod als aanjagende factor en als eerste leider van de CHU. Hierdoor staat zijn optreden vooral in dienst van het partijverhaal. Zijn eigen opvattingen over politiek blijven daardoor enigszins in de schaduw. In 1988 verscheen de dissertatie van Hans van

¹ Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie*, (Amsterdam 2006), p. 288.

² Gerrit-Jan Kleinjan, 'De mensen achter Kuypers kleine luyden', *Trouw*, 29 juni 2016.

Spanning. Van Spanning concentreerde zich in zijn studie op de principiële uitgangspunten van de CHU³, waardoor de studie een ietwat ideologisch karakter kreeg. Zodoende is Van Spannings werk enigszins teleologisch, ondanks dat de CHU door haar karakter zich niet echt leent voor dergelijke geschiedschrijving. Van veel recenter datum is het overzichtswerk van de CHU van Marcel ten Hooven en Ron de Jong. Ondanks dat hun onderzoek zich veel breder uitstrekt dan dat Van Spanning, blijven Lohmans ideeën wederom enigszins in de schaduw. Het ontstaan van de CHU wordt kort beschreven, waarbij de teleologie echter wel vermeden wordt.⁴

In zijn biografie over Kuyper bespreekt Jeroen Koch de relatie tussen Kuyper en Lohman uitgebreid. De vraag wie van hen door de jaren heen het gedachtegoed van hun leermeester Groen van Prinsterer trouw was gebleven, vormt volgens Koch de kern van de conflicten tussen Kuyper en Lohman. Tot op zekere hoogte klopt dat. Conflicten gingen echter vaak ook over zaken die op dat moment actueel waren. Bij dergelijke conflicten speelde het gedachtegoed van Groen alleen een indirecte rol. In zijn bundel *De sabel van Colijn* zet Jan de Bruijn het politieke gedachtegoed van Kuyper en Lohman tegenover elkaar. Zijn studie blijft echter beperkt tot de periode van het kabinet-Mackay (1888-1891). Hij concludeert dat Kuyper vooral een monist was, en Lohman veeleer een dualist.⁵ Een conclusie die aansluit bij de stelling van Henk te Velde dat er eind 19de eeuw een paradigmawisseling plaatsvond in de Nederlandse politiek die de rol van het parlement relativeerde en partijvorming als belangrijk beschouwde.⁶ Daarnaast concludeert De Bruijn dat de periode van het kabinet-Mackay het begin van het einde inluidde van de samenwerking tussen Kuyper en Lohman.⁷ Een conclusie waar ik het mee eens en op basis waarvan de hoofdstukindeling voor deze scriptie tot stand is gekomen.

Theorie

In zijn artikel *Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit* stelt Henk te Velde dat de huidige geschiedschrijving van politieke partijen te teleologisch is ingesteld. Om

³ Hans van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, (Leiden 1988), p. iv-v.

⁴ Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*, (Amsterdam 2008), p. 15-16, 20-21.

⁵ Jan de Bruijn, *De sabel van Colijn. Biografische opstellen over religie en politiek in Nederland*, (Hilversum 2011), p. 89.

⁶ Henk te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw* 28 (2004) 3, pp. 193-205, aldaar p. 195.

⁷ De Bruijn, *Sabel*, p. 88-90.

deze stelling te ondersteunen haalt hij het overzichtswerk van de ARP aan.⁸ Te Velde constateert dat de periode die dit werk bespreekt al in de eerste helft van de 19de eeuw begint en zodoende de indruk wekt van een zekere continuïteit, waarvan de ARP uiteindelijk een logisch uitvloeisel was. Deze teleologische geschiedschrijving is volgens Te Velde verouderd. In zijn dissertatie *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* komt Rienk Janssens min of meer tot dezelfde conclusie. Hij stelt dat de partijvorming rond de ARP pas begon na de oprichting ervan in 1879. Voorafgaand aan de oprichting was er volgens Janssens geen duidelijk georganiseerd kader en ook geen duidelijke achterban.⁹

De oude, teleologische vorm van partijgeschiedenis werd gestimuleerd door een paradigmawisseling die eind 19de eeuw plaatsvond in de Nederlandse politiek. Hierdoor werd het parlement niet langer gezien als de arena van de politiek. Los georganiseerde verbanden zonder fractiediscipline zouden tot het verleden gaan behoren. Ideologische massapartijen met een strakke organisatie vormden de nieuwe kern van de politiek.¹⁰ Deze paradigmawisseling in de Nederlandse politiek luidde het begin van de verzuiling in. Jarenlang is er vanuit de verzuiling geschiedenis geschreven, waardoor een sterk teleologische partijgeschiedenis kon ontstaan. De periode van dit onderzoek valt in deze paradigmawisseling. Centraal staan ook nog eens twee tegenpolen binnen deze wisseling. Kuyper was de man van de massapartij. Hij streefde er ook naar om de ARP te vormen naar een dergelijke partij, met een strakke organisatie en centraal geleide standpunten. Lohman daarentegen zou veel meer de 19de-eeuwse, onafhankelijke politicus van voor de massapartijen blijven. Deze houding zou duidelijk terugkomen in het karakter van de CHU. Bewust geen partij genoemd, maar een unie.¹¹

Opbouw

Doordat Kuyper en Lohman zich feitelijk in twee paradigma's bevonden, verschilden hun ideeën over politiek en de wijze waarop deze bedreven moest worden dan ook danig. Dit leidde gedurende hun samenwerking dan ook regelmatig tot conflicten. Dit verschil in paradigma is in deze scriptie onderzocht aan de hand van de botsingen tussen Kuyper en Lohman. De centrale vraag om dit te onderzoeken, is de volgende: Hoe ontwikkelde de relatie tussen Kuyper en De Savornin Lohman zich en

⁸ George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, (Hilversum 2001).

⁹ Rienk Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*, (Hilversum 2001), p. 11-13.

¹⁰ Te Velde, 'Politieke cultuur', p. 195.

¹¹ Ibidem, p. 197.

wat voor rol speelden hun ideeën over de juiste manier van politiek bedrijven daar in? Om de term 'juiste manier van politiek bedrijven' duidelijk meetbaar te maken, zijn de ideeën van Kuiper en Lohman onderzocht op het gebied van representatie (in parlement en regering), organisatie (van partij) en kiesgerechtigdheid. Deze drie zaken waren in het laatste kwart van de 19de eeuw actuele thema's. Door de veranderende manier van politiek bedrijven veranderden ook de opvattingen over representatie en organisatie. Het kiesrecht was een politiek thema waarover toen de nodige discussie bestond. Deze drie deelonderwerpen schetsen zodoende een helder beeld van de opvattingen over politiek van Kuiper en Lohman.

De periode waarin Kuiper en De Savornin Lohman samenwerkten, loopt van 1875 tot 1894. In deze scriptie wordt deze gehele periode besproken. Om deze periode van twintig jaar goed te kunnen bespreken, is deze opgeknipt in drie kortere perioden. De gebeurtenis die leidend is geweest bij de totstandkoming van deze indeling, is de periode waarin het kabinet-Mackay (1888-1891) zitting had. De zittingsperiode van dit kabinet is te beschouwen als een kantelpunt in de relatie tussen Kuiper en Lohman; de eerste tekenen van verwijdering begonnen duidelijk zichtbaar te worden. Ook was dit kabinet een belangrijk moment in de antirevolutionaire geschiedenis; voor het eerst kregen antirevolutionairen regeringsverantwoordelijkheid.¹²

Als we de significante betekenis van het kabinet-Mackay voor de relatie Kuiper-Lohman in het achterhoofd houden, ontstaat de volgende driedeling in de periode 1875-1898. De periode beslaat 1875 tot 1888. In deze tijd werd de ARP opgericht. Zodoende zal in dit hoofdstuk aandacht worden besteed aan het aspect van organisatie. Ook zal een korte schets van het politieke landschap in Nederland van 1860 tot 1880 gegeven worden. Hierdoor zal duidelijk worden welke ontwikkeling de Nederlandse politiek had doorgemaakt op het moment dat Kuiper en Lohman politiek actief werden. Als tweede komt de periode van het kabinet-Mackay aan bod: 1888 tot 1891. Naar aanleiding van een ministerscrisis zullen de opvattingen rondom representatie besproken worden. In deze tijd begon ook de samenwerking tussen Kuiper en Lohman de eerste barsten te vertonen. Tot slot volgt de periode waarin de breuk definitief gestalte kreeg en beide mannen hun eigen wegen gingen. De aanleiding voor de breuk was een conflict over het kiesrecht. De opvattingen van Kuiper en Lohman hierover zullen dan ook in dit hoofdstuk besproken worden. Dit hoofdstuk beslaat de jaren van 1891 tot 1894. Er is dus sprake van een chronologische indeling met een thematische insteek. Dit heb ik gedaan om de deelonderwerpen te concentreren, waardoor het geheel over-

¹² Koch, *Kuiper*, p. 347-348.

zichtelijker blijft. Aan het eind van elk hoofdstuk zal de hoofdvraag beantwoord worden in het licht van het aan de orde gekomen deelonderwerp. Door deze driedeling zal de hoofdvraag in de eindconclusie makkelijker te beantwoorden zijn.

Bronnen en literatuur

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de brochures die Kuyper en Lohman hebben uitgegeven en waarin zij hun politieke ideeën en gedachtegoed uit de doeken doen. Voor de analyse van de politieke ideeën van Lohman zijn de brochures *Gezag en vrijheid* uit 1875 en *Partij of beginsel?* uit 1892 gebruikt. Voor de analyse van de politieke ideeën van Kuyper is voornamelijk *Ons program* uit 1879 gebruikt. De secundaire literatuur bestaat uit verschillende publicaties die voornamelijk de ARP, CHU of de persoon van Kuyper als hoofdonderwerp hebben. Deze zijn vooral gebruikt om de conflicten tussen Kuyper en Lohman te kunnen beschrijven en analyseren. Deze conflicten zijn goed terug te lezen in de briefwisselingen tussen beide heren. Jeroen Koch en Jan de Bruijn hebben de conflicten tussen Kuyper en Lohman op basis van hun onderzoek naar de briefwisselingen besproken.¹³ Het valt echter buiten het bestek van deze scriptie om deze briefwisselingen zelf te analyseren. Zodoende is hiervoor gebruik gemaakt van secundaire literatuur.

¹³ Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie*, (Amsterdam 2006) en Jan de Bruijn, *De sabel van Colijn. Biografische opstellen over religie en politiek in Nederland*, (Hilversum 2011).

I. Ontmoeting en organisatie (1875-1888)

Politiek in Nederland 1860-1880

Allereerst is het noodzakelijk om de ontwikkeling van de politieke cultuur in Nederland tussen 1860 en 1880 te schetsen. Hierdoor wordt duidelijk hoe de Nederlandse politiek ervoor stond op het moment dat Kuiper en De Savornin Lohman zich samen in het politieke krachtenveld begonnen te begeven. Daardoor is het mogelijk om de posities van Kuiper en Lohman te plaatsen in het grotere politieke geheel.

Met de grondwetsherziening van 1848 werd het indirecte verkiezingsstelsel vervangen door een direct stelsel: het districtenstelsel. In dit stelsel werd Nederland onderverdeeld in districten. Elk district koos een volksvertegenwoordiger, die zitting nam in de Tweede Kamer. Sommige districten werden extra groot gemaakt en vaardigden twee vertegenwoordigers af naar de Kamer. Verkiezingen werden meestal om de twee jaar gehouden; na twee jaar trad de helft van de Tweede Kamer af en twee jaar daarna trad de andere helft af. Algemene verkiezingen vonden over het algemeen alleen plaats als de Kamer ontbonden was.

Het recht om volksvertegenwoordigers te kiezen, verkreeg men bij de leeftijd van drieëntwintig jaar. Naast de leeftijdseis moest er ook voldaan worden aan de census; alleen zij die een bepaalde hoeveelheid directe belastingen betaalden, kregen kiesrecht. Deze census was echter dusdanig hoog dat de meeste kiezers boven de veertig jaar oud waren. Daarnaast konden alleen mannen kiesrecht verwerven.¹⁴ De census werd vastgesteld in 1850 en bleef tot 1887 ongewijzigd. Hierdoor was het percentage kiesgerechtigden vrij constant. Tussen 1860 en 1880 schommelde dit tussen de tien en twaalf procent. Deze schommelingen werden voornamelijk veroorzaakt door economische groei, of het ontbreken daarvan.¹⁵

Lange tijd waren politieke partijen een onbekend fenomeen in het Nederlandse politieke landschap. In de eerste decennia na 1848 werden ze ook ongewenst geacht. Partijvorming stond voor velen gelijk aan het creëren van facties die hun eigen belangen voor ogen hadden en niet het algemeen belang. Juist het dienen van het algemeen belang was de kerntaak van een volksvertegenwoordiger. Hij diende dit zelfstandig en onafhankelijk te doen. De verschillende stromingen gaven wel elk hun eigen invulling aan het algemeen belang, dat volgens hen een objectieve invulling was. Daardoor

¹⁴ Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, (Hilversum 1999), p. 12-13.

¹⁵ De Jong, *Standspolitiek*, p. 14.

waren er wel duidelijke accentverschillen te bespeuren tussen de verschillende stromingen. Door de toewijding aan het algemeen belang kon een volksvertegenwoordiger zich niet binden aan een partij. Kiesverenigingen die alleen rond verkiezingstijd actief waren, waren zo ongeveer de enige organisaties die duidelijk gelieerd waren aan politici.¹⁶

De antirevolutionairen waren de eerste stroming die zich als een duidelijk verband gingen organiseren. Een politieke partij in de moderne zin van het woord waren de antirevolutionairen echter nog niet. Sinds 1853 manifesteerde zich wel verschillende stromingen. De traditionele verdeling maakt onderscheid tussen liberalen, conservatieven en antirevolutionairen. De rooms-katholieken worden soms als aparte groep beschouwd en soms als onderdeel van de liberalen of conservatieven.¹⁷ Lange tijd stonden de katholieken tegenover de protestanten, die in elke andere stroming vertegenwoordigd waren. Uiteindelijk zou deze tegenstelling tussen protestant en katholiek vervangen worden door een tegenstelling tussen gelovig en ongelovig. Hierdoor gingen katholieken en antirevolutionairen meer en meer samenwerken tegen het liberale front, dat tot 1884 in de meerderheid was. Met deze verschuiving in de verhoudingen verdwenen de conservatieven van het politieke toneel. Zij werden opgeslokt door de nieuwe confessionele stromingen.¹⁸ Desondanks verdwenen de oude tegenstellingen nooit helemaal; vooral in verkiezingstijd wilden zij nogal eens de kop op steken. Na 1870 raakten stromingen onderling ook steeds sterker verdeeld. Onder meer dit zorgde er voor dat kabinetten steeds minder gedaan konden krijgen. De tegenstelling binnen stromingen bestond veelal uit behoudend versus vooruitstrevend.¹⁹ Deze tegenstelling binnen stromingen zullen we later nog tegenkomen bij de antirevolutionairen. Nu bekend is hoe het politieke landschap in Nederland eruit zag rond de tijd dat Kuiper en De Savornin Lohman elkaar ontmoetten, is het tijd om naar hun samenwerking te gaan kijken en welke conflicten zich daarbij voordeden.

Ontmoeting en oprichting van de ARP

Lohman en Kuiper leerden elkaar in 1875 kennen door toedoen van Groen van Prinsterer. Groen wilde Lohman bij de antirevolutionairen hebben; zijn talent zou goed gebruikt kunnen worden. Zowel Kuiper, als Lohman waren aanhanger van Groens opvattingen. Groen zag in Lohman een geestelijke erfgenaam, Kuiper had hij bestemd

¹⁶ Ten Hooven en De Jong, *Christelijk-Historische Unie*, p. 107-108.

¹⁷ Ibidem, p. 22.

¹⁸ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, (Amsterdam 2002), p. 86.

¹⁹ De Jong, *Standspolitiek*, p. 32-37.

tot zijn politieke opvolger.²⁰ Kuyper en Lohman verschilden sterk van karakter en afkomst. Lohman was een man van stand, een aristocraat. Kuyper was dominee, calvinist en een man van het volk. Dit verschil in afkomst en karakter zorgde er voor dat de samenwerking tussen beide stroef verliep. Daarnaast zag Kuyper zich min of meer als exclusief erfgenaam van Groens politieke gedachtegoed. Iets waar Lohman het stellig niet mee eens was. Toch zagen Kuyper en Lohman de noodzaak tot samenwerking na het overlijden van Groen van Prinsterer in 1876. Uit plichtsbesef gingen zij die samenwerking aan. Het zou een hobbelige weg worden.²¹

Van 1876 tot 1877 nam Lohman het hoofdredacteurschap van de *Standaard* waar. Kuyper verbleef die tijd in het buitenland vanwege overspannenheid.²² Toen Kuyper, na een jaar in het buitenland geweest te zijn, in 1877 weer terugkeerde in Nederland, kreeg de samenwerking tussen hem en Lohman verdere vorm. Samen zouden zij het gezicht van de antirevolutionaire beweging worden. Wrijvingen tussen de twee bestonden er vanaf het begin en in juni 1877 suggereerde Lohman al om 'met volkomen bewustheid elk onzen eigen weg te gaan, dan dat wij, schijnbaar samengaande, elkander belemmeren'.²³ Ondanks de twijfels van Lohman bleven de twee, gestimuleerd door een plichtsbesef en een gezamenlijke toewijding aan de antirevolutionaire zaak, samenwerken. De kiem voor een eventuele breuk in de samenwerking tussen Kuyper en Lohman was dus al heel vroeg gelegd.

In 1879 werd de ARP opgericht door het opstellen van een beginselprogramma en de verkiezing van een Centraal Comité. De antirevolutionaire kiesverenigingen werd gevraagd om dit program te onderschrijven. Toen dat gebeurd was, was de ARP officieel een feit. Op dat moment was zij echter niet meer dan een groep kiesverenigingen die zich officieel geschaard hadden achter een beginselprogramma. In de loop der jaren zou de partijorganisatie zich sterk uitbreiden.²⁴

Partijvorming volgens Kuyper en Lohman

De oprichting van de ARP wil ik aangrijpen om te kijken welke ideeën Kuyper en Lohman hadden over de organisatie van een partij. In *Ons program* heeft Kuyper verwoordt waarom hij partijvorming noodzakelijk achtte. Allereerst constateerde hij dat er in Nederland een angst voor partijvorming heerste. Hij zag de achterliggende redenen daarvoor ook wel, maar vond dat deze niet opwogen tegen de kracht die men

²⁰ A. Th. van Deursen e.a., *Overheid en publiek belang. jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman, Christelijk-Historische Unie en reformatorische politiek*, (Nunspeet 1994), p. 9-12.

²¹ Van Deursen e.a., *Overheid en publiek belang*, p. 12-14.

²² De Bruijn, *Sabel*, p. 54.

²³ Geciteerd in: Koch, *Kuyper*, p. 327.

²⁴ Janssens, *Opbouw*, p. 162-165.

als georganiseerd partijverband ten toon kon spreiden.²⁵ Kuyper onderkende dus de schaduwkanten van partijvorming en ook de moeilijkheden die daarbij kwamen kijken, maar vond dat dat niet voldoende aanleiding was om het idee van een politieke partij dan maar te laten voor wat het was. Een politieke partij was dus wenselijk, volgens Kuyper. Deze zou in het openbaar georganiseerd moeten worden door het hele land, zo stelde hij. Door deze openbare organisatie zou eventuele schaamte voor de partijvorming overwonnen kunnen worden, was zijn redenering.²⁶

Hoe de organisatie van deze partij eruit zou moeten komen te zien, stond Kuyper ook helder voor ogen. Allereerst was het noodzakelijk dat de leden van een partij dezelfde beginselen hanteerden en vanuit dezelfde geschiedenis afkomstig waren. Eenheid van beginsel en historie is een vrij logische basis voor een christelijke partij, maar de gevolgen van dat beginsel zouden wat minder breed gedragen worden. Uit beginsel en historie zouden volgens Kuyper denkbeelden volgen die toepasbaar zouden kunnen zijn op de politieke problemen van het moment.²⁷ Logischerwijs zouden er uit hetzelfde beginsel dan dezelfde denkbeelden moeten volgen, waardoor iedereen altijd netjes op een lijn zou staan. In de praktijk zou dat natuurlijk niet het geval zijn, maar door deze constructie waarin beginsel en denkbeelden aan elkaar gekoppeld werden, werd de mogelijkheid tot kritisch denken binnen de partij min of meer uitgeschakeld.

De manier waarop Kuyper de praktische organisatie van een partij voor ogen had, zorgde er ook voor dat afwijkende opvattingen in de kiem gesmoord konden worden. De praktische organisatie van een politieke partij zag Kuyper voor zich als kiesverenigingen die aangestuurd werden door een Centraal Comité. De politieke leiders zouden bepalen wat de juiste richting zou zijn.²⁸ Aangezien Kuyper, als opvolger van Groen van Prinsterer, de leider van de ARP zou worden, betekende dat dat hij de richting kon bepalen en het daarmee ook in zijn vermogen lag om afwijkende opvattingen binnen de partij te negeren of de mond te snoeren.

Ook Lohman zag de noodzaak van partijvorming in. Hij constateerde dat het niet langer van belang was wie de 'grootste levenskracht' had, maar dat het grootste aantal stemmen van belang was geworden. Door er zoveel belang werd gehecht aan de meerderheid was het noodzakelijk geworden om samen te werken, zodat een meerderheid gevormd kon worden. Een belangrijke kanttekening die Lohman bij deze samenwerking plaatste, was dat eigen overtuiging en vrijheid niet mochten lijden onder

²⁵ Abraham Kuyper, *Ons program*, (vijfde herz. druk; Hilversum 1907), p. 398-399.

²⁶ Kuyper, *Ons program*, p. 400.

²⁷ Ibidem, p. 400.

²⁸ Ibidem, p. 401.

de samenwerking.²⁹ Een verschil met Kuyper komt hier gelijk naar voren. Kuyper meende dat binnen een partij dezelfde denkbeelden moesten heersen, maar Lohman was juist bijzonder gesteld op de mogelijkheid om onafhankelijk te kunnen denken zonder zich gebonden te weten aan een partijlijn. In zijn hoedanigheid als Kamerlid zou hij die vrijheid ook benutten. Dat zou verschillende keren tot botsingen tussen Kuyper en Lohman leiden. Volgens Lohman kwam de noodzaak tot partijvorming vooral tot uiting in het parlement en de regering. Om daar goed te kunnen debatteren en regeringsverantwoordelijkheid te kunnen dragen, was het nodig om duidelijke blokken te kunnen onderscheiden.

Lohman vond het van groot belang dat een politieke partij geen groot instituut werd. De politieke partij was volgens hem een middel om bepaalde doelen te kunnen bereiken. Het mocht geen doel op zichzelf worden, de belijdenis van het beginsel zou te allen tijde het doel moeten blijven. Een partij zou zich vooral rond verkiezingstijd duidelijk moeten manifesteren, tussen verkiezingen in was zij van veel minder belang.³⁰ Lohman had duidelijk een ander partijmodel voor ogen dan Kuyper. Het model dat hij schetste, heeft veel weg van de CHU, maar veel minder van de ARP. Tot slot stelde Lohman dat de bestaande parlementaire groeperingen niet automatisch partijen zouden moeten worden. Alleen zij die hetzelfde doel voor ogen hadden, moesten zich verenigen in een partij.³¹

Kuyper en Lohman zagen dus allebei de noodzaak tot partijvorming. De wijze waarop zij echter invulling gaven aan die partij verschilde hemelsbreed. Kuyper streefde naar een strak georganiseerde partij met eenheid van opvattingen en standpunten. Lohman daarentegen zag een politieke partij veeleer als een los verband, vooral actief in verkiezingstijd. Daarnaast was vrijheid van denken uiterst belangrijk voor Lohman. Een partij moest haar leden niet in een keurslijf persen. De partij was voor Lohman ook uitgesproken een middel en geen doel op zich. Kuyper maakte die nuance niet en uiteindelijk zou de ARP, en later de gereformeerde zuil, bij hem een doel op zichzelf worden.

De ARP opgericht en Lohman in de Tweede Kamer

In 1879 werd Lohman voor de net opgerichte ARP lid van de Tweede Kamer. Over de werkwijze van de Tweede Kamer had Lohman eveneens zijn eigen opvattingen, die destijds enigszins uit de toon vielen. Hij beschouwde de Tweede Kamer als een vergadering van wijze mannen, die op basis van redelijke argumenten een debat voerden

²⁹ A.F. de Savornin Lohman, *Partij of beginsel?*, (Den Haag 1892), p. 11.

³⁰ Lohman, *Partij of beginsel?*, p. 21.

³¹ A.F. de Savornin Lohman, *Gezag en vrijheid*, (tweede druk; Den Haag 1921), p. vi.

en zich bij hun stemgedrag niet lieten leiden door partijstandpunten. Op het moment dat Lohman zitting kreeg in de Tweede Kamer was dit niet bepaald het geval. Zijn eerste indruk van de Tweede Kamer was dan ook vrij negatief. Maar Lohman vond dat hij zich in ieder geval aan zijn eigen norm moest houden. Zodoende stelde hij zich in beginsel constructief op tegenover elk kabinet. Dit veroorzaakte de nodige wrijving tussen hem en Kuiper. Kuiper verweet Lohman gebrek aan beginselvastheid; hij was niet herkenbaar als een man van principes.³²

Al snel ontwikkelde Lohman zich tot de centrale figuur van de antirevolutionaire kamerclub. Destijds was partijdiscipline nog niet ver doorgedrongen, maar de antirevolutionaire Kamerleden zagen het nut van een zekere mate van organisatie wel in nu er een Antirevolutionaire Partij was. Er werd een kamerclub opgericht, waarvan de leden zich achter het antirevolutionaire programma schaalden. Het centraliserende beleid dat Kuiper voerde, werd echter met argwaan bekeken door de Kamerleden. Kuiper was van mening dat hij Kamerleden ter verantwoording kon roepen als zij zich in zijn ogen niet aan het antirevolutionaire programma hielden.³³ Vanouds waren de Kamerleden onafhankelijk geweest en die positie dreigden zij nu onder druk van Kuiper te verliezen. De meeste Kamerleden waren dan ook de mening toegedaan dat Kuiper zich als partijvoorzitter, hoogleraar aan de Vrije Universiteit (VU) en hoofdredacteur van de *Standaard* niet moest bemoeien met de inhoudelijke kant van het werk dat de antirevolutionaire kamerclub verrichtte. Iets wat Kuiper via zijn artikelen in de *Standaard* wel probeerde.³⁴ Hierdoor was het contact tussen Kamerclub en de partij nogal moeizaam. Wederzijds bestonden er irritaties over elkaars opstelling. Kuiper vond dat hij te weinig op de hoogte werd gehouden, terwijl de kamerclub via de persoon van Lohman haar ongenoegen uitsprak over de kritische toon die Kuiper regelmatig bezigde in de *Standaard*. Verschillende malen vonden er uitgebreide briefwisselingen plaats tussen Lohman en Kuiper over de positie van de kamerclub en Kuipers bemoeienis daarbij.³⁵ Kuiper vond dat Lohman zich te eigenzinnig opstelde en te veel zijn eigen koers wilde varen, zonder zich iets van de ARP aan te trekken. Lohman meende dat hij als Kamerlid een bepaalde speelruimte nodig had in het parlement en dat hij die dan ook moest krijgen van zijn partij.³⁶

³² Van Deursen e.a., *Overheid en publiek belang*, p. 14-15.

³³ Roel Kuiper, *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894*, (Leiden 1994), p. 58.

³⁴ Harinck, Kuiper en Bak, *Antirevolutionaire Partij*, p. 79.

³⁵ De Bruijn, *Sabel*, p. 56-57.

³⁶ Koch, *Kuiper*, p. 338.

Deelconclusie

Kuyper en Lohman leerden elkaar kennen in 1875 en waren door het overlijden van Groen van Prinsterer in 1876 al snel aan elkaar overgeleverd. Vanuit plichtsbesef gingen zij de samenwerking aan. Zij onderkenden beide dat dat geen gemakkelijke samenwerking zou worden. Hun ideeën over partijvorming verschilden danig van elkaar, maar dat leidde bij de oprichting van de ARP nog niet direct tot een breuk. Plichtsbesef zal hier opnieuw een belangrijke rol hebben gespeeld.

Zowel Kuyper, als Lohman zagen de noodzaak van partijvorming in. De redenen waarom verschilden enigszins. Kuyper zag de partij als krachtig instrument, terwijl Lohman het als noodzaak zag om genoeg stemmen te kunnen verwerven. Dit verschil zou zich later in vergrote vorm uitkristalliseren in de structuur van de ARP en CHU. Doordat Kuyper de partij als machtsmiddel zag, was het bij hem al snel geen middel meer, maar een doel op zich. Wie eenmaal macht heeft, wil ze graag behouden. Voor Lohman bleef een politieke partij altijd een middel en moest de belijdenis van het beginsel het doel blijven. Iets waar hij op bleef hameren.

Vanuit deze verschillende visie op partijen volgde ook een verschillende invulling van de partijstructuur. Waar Kuyper streefde naar een strakke organisatie met eenheid van standpunten, streefde Lohman veeleer naar een lossere verband waarin vrij denken hoog in het vaandel stond en dat vooral actief was rond verkiezingstijd. Doordat Kuyper, als opvolger van Groen van Prinsterer, de leider van de ARP werd, kregen zijn ideeën de overhand. In die ideeën was weinig tot geen ruimte voor afwijkende opvattingen. Hierdoor ontstonden regelmatig conflicten tussen de voorzitter van het Centraal Comité, Kuyper en het hoofd van de antirevolutionaire kamerclub, Lohman. Kuyper wilde een centraliserend beleid voeren en Kamerleden ter verantwoording kunnen roepen. De Kamerleden waren hier niet van gediend en via Lohman voerde de kamerclub stevige discussies met de partij. De samenwerking tussen Lohman en Kuyper verliep dan ook moeizaam, onder meer door hun respectievelijke posities als Kamerlid en partijvoorzitter. Doordat Kuyper wilde dat de partij dezelfde opvatting was toegedaan, kwam hij automatisch in botsing met Lohman die afwijkende meningen wel tolereerde en daartegen dan ook niet corrigerend optrad in de kamerclub.

2. Representatie en het kabinet-Mackay (1888-1891)

Het eerste confessionele kabinet

Met de vorming van het kabinet-Mackay in 1888 brak er voor de antirevolutionairen een nieuwe periode aan; voor het eerst kregen zij regeringsverantwoordelijkheid. De twee belangrijkste personen binnen de ARP bleven in eerste instantie echter buiten het kabinet. De Savornin Lohman bleef leider van de antirevolutionaire kamerclub in de Tweede Kamer en Kuyper bleef partijvoorzitter en hoofdredacteur van de *Standaard*.³⁷ Lohman werd van groot belang geacht voor het functioneren van de antirevolutionaire kamerclub. De leden daarvan stemden regelmatig verdeeld en hadden sterke neigingen naar individualisme. De persoon van Lohman als hoofd van de kamerclub was onmisbaar om die enigszins als geheel te laten opereren en op die manier het kabinet te steunen.³⁸ Zoals in het vorige hoofdstuk bleek, was Lohman gesteld op zijn onafhankelijkheid als Kamerlid. Desondanks beseftte hij wel dat een zekere mate van organisatie en fractiediscipline noodzakelijk was. Volledige onafhankelijkheid en stemmen naar eer en geweten, zoals in de tijd van Thorbecke, behoorde niet meer tot de mogelijkheden.³⁹

Gedurende de zittingsperiode van het kabinet bleven de conflicten tussen Kuyper en Lohman het oude patroon volgen. Kuyper bemoeide zich te veel met de politiek en respecteerde de onafhankelijkheid van de kamerclub niet genoeg. Vooral rond de schoolwet-Mackay van 1889 werd heftig gediscussieerd. Kuyper ging de wet niet ver genoeg en op polariserende wijze ventileerde hij zijn mening via de *Standaard*. Binnen de kamerclub en het kabinet ontstond irritatie over de toon die de *Standaard* aansloeg. Lohman moest Kuyper duidelijk maken dat deze wet het best haalbare was geweest.⁴⁰ Lohman was bang dat de liberalen die het wetsvoorstel aanvaardbaar vonden terug zouden gaan krabbelen door de stevige retoriek die Kuyper gebruikte. Kuyper hield zich meer bezig met de indruk die de wet op de antirevolutionaire achterban zou maken en vreesde dat deze niet al te best zou zijn. Na de waarschuwingen van Lohman hield hij zich echter op de vlakte, al liet hij nog wel steeds doorschemeren dat de wet wat hem betrof niet ver genoeg ging.⁴¹ Kuyper leek de finesses van het politiek bedrijven vanuit de Kamer of kabinet niet goed aan te voelen en had vooral oog voor het belang van de antirevolutionairen

³⁷ Koch, *Kuyper*, p. 325.

³⁸ De Bruijn, *Sabel*, p. 59-61.

³⁹ Ibidem, p. 62.

⁴⁰ Ibidem, p. 64.

⁴¹ Koch, *Kuyper*, p. 350-351.

Kuyper vond dat het kabinet met de totstandkoming van een nieuwe schoolwet haar taak volbracht had. Vanaf nu hoefde het alleen maar meer op de winkel te passen. Zodoende besteedde hij weinig aandacht aan de arbeidswet, ook uit 1889, die eveneens onder de successen van het kabinet-Mackay geschaard kan worden. Lohman nam de taak van het kabinet duidelijk serieuzer dan Kuyper. Regeringsverantwoordelijkheid vond hij geen geringe zaak. En daarom meende hij dat het kabinet niet voortijdig zou moeten aftreden. Kuyper vond het echter geen probleem als het kabinet zou zijn aftreden. De buit, in de vorm van de schoolwet, was immers binnen.⁴² Dit verschil van inzicht zou tot een nieuw conflict leiden.

De ministerscrisis

In 1890 werd de begroting van de antirevolutionaire minister voor Koloniën, mr. L.W.C. Keuchenius (1822-1893), in de Eerste Kamer verworpen. Keuchenius was een scherpstrijper en lag mede daarom niet goed bij de liberalen. Toen zijn begroting verworpen werd, werd zijn positie als minister onhoudbaar. Een kabinetscrisis dreigde.⁴³

Kuyper was van mening dat het hele kabinet nu diende op te stappen. Een andere optie volgens Kuyper was dat de Eerste Kamer ontbonden zou worden. Die zou dan opnieuw gekozen moeten worden en dit zou wel eens gunstig zou uitpakken voor de rechterzijde. In Den Haag werd er echter aan een andere oplossing gewerkt. De conservatieve en rooms-katholieke leden van het kabinet zagen geen redenen om hun werk neer te leggen. Ook Mackay was van mening dat de crisis beperkt moest blijven tot de persoon van Keuchenius.⁴⁴ Hiermee werden Kuypers opties gelijk afgeketst. De kabinetscrisis werd getransformeerd naar een ministerscrisis. Besloten werd dat Keuchenius moest vertrekken als minister van Koloniën. Zijn plaats werd ingenomen door Mackay, tot dan toe minister van Binnenlandse Zaken. De ontstane vacature op Binnenlandse Zaken werd vervolgens opgevuld door De Savornin Lohman.⁴⁵

Kuyper en Lohman over representatie

De ministerscrisis rond Keuchenius werpt de vraag op wat de opvattingen van Kuyper en Lohman waren over representatie in parlement en regering. De opvattingen over dit onderwerp zijn duidelijk minder uitgebreid dan de verhandelingen over partijvorming of kiesrecht. De parlementaire ervaring van de antirevolutionairen was nog

⁴² Ten Hooven en De Jong, *Christelijk-Historische Unie*, p. 113.

⁴³ De Bruijn, *Sabel*, p. 67-68.

⁴⁴ W.F. de Gaay Fortman, 'Mr. Aeneas baron Mackay', in: C. Bremmer (red.), *ARP. Personen en momenten uit de geschiedenis van de Anti-Revolutionaire Partij*, (Franeker 1980) pp. 35-41, aldaar p. 40.

⁴⁵ Koch, *Kuyper*, p. 355-356.

maar klein, en de ervaring met regeren was zelfs miniem. Toch hebben Kuyper en Lohman zich her en der over representatie uitgelaten.

In *Gezag en vrijheid* hekelde Lohman het liberale stelsel. Hij constateerde dat de grondwet bepaalt dat de volksvertegenwoordiging de belangen van het volk in het oog moet houden en behartigen. Ondanks deze bepaling werd er volgens Lohman vaak gesproken over de volkswil. Deze kan echter niet vertegenwoordigd zijn in de Staten-Generaal, dat zou betekenen dat een klein gedeelte van de Nederlandse bevolking de hele volkswil zou vertolken. Liberalen stelden dat degenen zonder stemrecht vertegenwoordigt worden door degenen die dat wel hadden. Lohman constateerde simpelweg dat de grondwet de kiezer daar niet toe verplicht en dat deze constructie dus niet mogelijk was.⁴⁶ De wil van het volk werd dus niet vertegenwoordigd. Dat zou betekenen dat de kiezers geen invloed op de vertegenwoordiging hadden, maar dat zij daar absolute macht over hadden. Wat wel vertegenwoordigd werd, waren de belangen van het hele volk. Dat was immers de taak van de Staten-Generaal, stelde Lohman. Zij zonder stemrecht hadden alleen geen invloed op de samenstelling van de Staten-Generaal.⁴⁷

Lohman zag de volksvertegenwoordiging dus als de plaats om de belangen van het volk te behartigen en tegenstrijdige belangen bevredigend op te lossen. De liberalen spraken vaak over de volkswil, maar Lohman constateerde dat deze niet vertegenwoordigd kon zijn, omdat er geen algemeen stemrecht was en de grondwet deze lacune niet opving.

Lohman was als jurist vertrouwd met het staatsrecht en in *Gezag en vrijheid* ging hij daar uitvoerig op in, waarvan de uitkomst in het voorgaande is geschetst. Kuyper daarentegen was veel minder bekend met het staatsrecht. Zijn uiteenzettingen over representatie beperkten zich tot zaken rondom het stelsel van kiesrecht dat in het volgende hoofdstuk aan bod zal komen. Kuyper was ook lange tijd geen lid van het parlement of de regering, waardoor hij de politiek vooral vanuit partijstandpunt bekeek. Lohman voelde dat aan toen hij na zijn aftreden als minister aan Kuyper schreef: 'Ik versta onder een antirevolutionair kabinet iets anders dan gij. Voor u is dat een kabinet, dat de antirevolutionaire beginselen steunt, voor mij een, dat naar antirevolutionaire beginselen regeert.'⁴⁸ Dit citaat legt het verschil tussen Kuyper en Lohman op het gebied van representatie goed bloot. Kuyper wilde dat niet alleen dat antirevolutionaire Kamerleden zich verbonden aan het partijprogramma, maar dat ook een kabinet

⁴⁶ Lohman, *Gezag en vrijheid*, p. 92-93.

⁴⁷ Ibidem, p. 94-95.

⁴⁸ Geciteerd in: Kuiper, *Herenmuiterij*, p. 77.

waar antirevolutionairen zitting in hadden dit programma ten uitvoer zou brengen.⁴⁹ Kuiper stelde dus het antirevolutionaire belang centraal, ook in de Tweede Kamer en ook in het kabinet. Deze houding ging recht in tegen Lohmans opvattingen dat Kamer en kabinet het algemeen belang moesten dienen door strijdige belangen bevredigend op te lossen.

De nasleep van de ministerscrisis

Over de gang van zaken rond Keuchenius was Kuiper hoogst ontstemd. Hij vond dat hij als partijleider was genegeerd en gepasseerd. Vanuit Den Haag had men hem niet om advies gevraagd. Lohman verweet Kuiper op zijn beurt dat hij geen oog had voor de praktische moeilijkheden en politieke gevoeligheden die onderdeel waren van de besluitvorming.⁵⁰

Na deze botsing steunde Kuiper het kabinet-Mackay niet meer. In zijn ogen was het kabinet na het vertrek van Keuchenius maar half antirevolutionair. Lohman was ontstemd en betichtte Kuiper min of meer van ontrouw, al was hij wel zo wijs om dat woord niet te noemen.⁵¹ Kuiper kreeg gelijk met betrekking tot de activiteiten van het kabinet. Na de schoolwet bleef er voor het kabinet niet veel meer over dan wat nawerk en op de winkel passen. Grote wetten kwamen er niet meer. Lohman viel het ministerschap zwaar. Hij noemde het: 'eene vergulde, zeer licht vergulde slavernij.'⁵² In 1891 trad het kabinet-Mackay af. Het had de volledige periode uitgezet, maar over de mate van succes verschilden de opvattingen.

Deelconclusie

Het eerste confessionele kabinet werd een feit in 1888 en beide antirevolutionaire voor mannen namen er geen zitting in. Conflicten tussen Kuiper en Lohman zetten zich op de oude voet voort. Je zou kunnen zeggen dat Kuiper vanuit zijn ivoren toren kritiek uitoefende als antirevolutionaire Kamerleden of ministers niet antirevolutionair genoeg handelden. Lohman probeerde Kuipers polariserende toon te temperen en enig begrip te kweken voor het feit dat er in de politiek met veel belangen rekening gehouden moest worden.

Het in het oog houden van alle belangen van het volk was ook datgene waartoe de volksvertegenwoordiging volgens Lohman geroepen was. In *Gezag en vrijheid* had

⁴⁹ Kuiper, *Herenmuiterij*, p. 77.

⁵⁰ De Bruijn, *Sabel*, p. 70-71.

⁵¹ Koch, *Kuiper*, p. 356-361.

⁵² Geciteerd in: Koch, *Kuiper*, p. 360.

hij zijn visie op het Nederlandse stelsel uitgebreid beschreven. Vanuit deze overtuiging vond Lohman het dan ook niet nodig dat het kabinet zou aftreden toen er een crisis ontstond rond de minister voor Koloniën, Keuchenius. Hij werd hierin gesteund door minister-president Mackay en andere kabinetsleden. Kuyper wilde juist dat het kabinet zou aftreden; de belangrijkste wetgeving was tot stand gebracht, dus aanblijven zou de antirevolutionairen weinig meer opbrengen. Kuyper redeneerde duidelijk vanuit partijbelang. Het kabinet moest vooral de antirevolutionaire belangen vertegenwoordigen. Als dat niet meer nodig was, had het ook geen zin meer om het kabinet aan te laten blijven. Na de ministerscrisis was Lohman minister geworden en tijdens deze periode vervreemden hij en Kuyper verder van elkaar.

3. Kiesrecht en een einde aan de samenwerking (1891-1894)

Het wetsvoorstel van Tak van Poortvliet

Nadat het kabinet-Mackay was afgetreden, waren de verhoudingen tussen Kuyper en Lohman ernstig bekoeld. Langzaam drong het besef door dat zij te verschillende opvattingen hadden om een vruchtbare samenwerking te kunnen hebben. Lohman kwam teleurgesteld uit zijn ministerschap. In juni 1892 werd hij door de Provinciale Staten van Gelderland afgevaardigd naar de Eerste Kamer. In de tussentijd werkte Lohman aan de brochure *Partij of Beginsel?*. Hierin zette hij zijn politieke gedachtegoed, sterk geïnspireerd op dat van Groen van Prinsterer, uiteen. Ook Kuyper kreeg er in de brochure enkele malen van langs. De verwijdering tussen Kuyper en Lohman begon onoverbrugbare vormen aan te nemen.⁵³

De onmin sukkelde voort tot september 1892. In die maand diende Lohmans opvolger op Binnenlandse Zaken, mr. J.P.R. Tak van Poortvliet (1839-1904), een voorstel voor een nieuwe kieswet in bij de Tweede Kamer. Dit wetsvoorstel gaf het conflict tussen Kuyper en Lohman een concrete casus en zou uiteindelijk de aanleiding voor hun breuk worden. Door het wetsvoorstel laaide niet alleen het conflict tussen Kuyper en Lohman op; de scheidslijnen van voor- en tegenstanders liepen dwars door alle groeperingen heen, ook door de ARP. De al eerder genoemde *gauche* onder leiding van Kuyper waren voor het wetsvoorstel, de *droite* onder aanvoering van Lohman waren tegen.

Kuyper en Lohman over kiesrecht

Kuyper was enthousiast over het wetsvoorstel. Het was dan wel van een liberaal afkomstig, maar dit voorstel was een goede stap in de richting van het door Kuyper zo vurig gewenste huismanskiesrecht. Ondanks dat had het wetsvoorstel een individualistische insteek, terwijl het huismanskiesrecht organisch van aard was.⁵⁴ In 1887 was de census voor het eerst sinds jaren aangepast, waardoor het electoraat enigszins was toegenomen.⁵⁵ Kuyper was echter van mening dat de kiesgerechtigheid in Nederland daarmee nog altijd niet goed was geregeld. Hij zag drie standen in de maatschappij, gecreëerd door de grondwet, waarin de census was vastgelegd. Deze drie standen bestonden achtereenvolgens uit de allerrijksten, degenen die genoeg belasting

⁵³ Koch, *Kuyper*, p. 363-364.

⁵⁴ Van Spanning, *Christelijk-Historische Unie*, p. 13.

⁵⁵ De Jong, *Standspolitiek*, p. 14.

betaalden om kiesrecht te krijgen en de derde stand bestond uit de rest van de bevolking. De derde groep was vele malen groter dan de andere twee bij elkaar. Kuyper vond het onaanvaardbaar dat deze grote groep geen politieke rechten had. Door de structuur van de Nederlandse politiek met twee kamers zorgden twee andere groepen er ook nog eens voor dat zij niet afhankelijk van elkaar werden; de allerrijksten zaten voornamelijk in de Eerste Kamer, de groep van censusbetalenden werden gevonden in de Tweede Kamer. Hierdoor konden zij elkaars voorstellen torpederen en kon de ene groep de andere niet overstemmen.⁵⁶ Kuyper kleepte zijn pleidooi voor uitgebreider kiesrecht in als een complottheorie. De rijksten onthouden de rest van de bevolking het kiesrecht waar zij recht op hebben. Hiervoor gebruiken zij de census en de structuur van de Nederlandse politiek. Hij trekt deze complottheorie zelfs wat verder door te stellen dat de liberalen op het gebied van kiesrecht de theorie van de Franse Revolutie kozen, maar de vorm van de oude, organische staat bleven hanteren om zo een vals idee van vertegenwoordiging te creëren.⁵⁷

Het individuele kiesrecht, zoals voortvloeide uit de ideeën van de Franse Revolutie verwierp Kuyper; volgens hem bestond een maatschappij niet uit zuiver individuen, maar uit verschillende groepen die door de tijd heen waren gevormd. Een, in zijn ogen juist, kiesrechtstelsel zou deze groepen via organisch kiesrecht mee laten spreken in het landsbestuur. Concreet zou dit resulteren in het huismanskiesrecht, waarbij elk gezinshoofd kiesrecht zou hebben.⁵⁸ Kuyper wilde dus het liefst een totale herziening van het stelsel van kiesrecht, maar in ieder geval zouden meer mensen stemrecht moeten krijgen dan op dat moment het geval was. Het wetsvoorstel van Tak van Poortvliet was in lijn met dat laatste, en zodoende maakte Kuyper zich sterk voor deze kiesrechtuitbreiding.

In zijn brochure *Partij of beginsel?* was Lohman uitgebreid ingegaan op het kiesrecht. De kiesgerechtigheid van de bevolking hing volgens Lohman nauw samen met de wijze waarop een overheid georganiseerd was. In die hoedanigheid wijst Lohman kiesrecht op basis van een beginsel af. De hoeveelheid macht en invloed die een kiezer zou krijgen, was voor Lohman de bepalende factor.⁵⁹ Met betrekking tot het Nederlandse, politieke stelsel constateerde Lohman dat het parlement zo goed als absolute macht had gekregen. Elke groepering die een meerderheid verwierf, was in staat om de rest van het parlement buiten spel te zetten. Daarnaast was het parlement geëvolu-

⁵⁶ Kuyper, *Ons program*, p. 187-188.

⁵⁷ Ibidem, p. 190.

⁵⁸ Ibidem, p. 191, 200.

⁵⁹ Lohman, *Partij of beginsel?*, p. 37.

eerd van een controlerende en toezichhoudende instantie naar een meeregerende instantie. Het had de mogelijkheid om kabinetten te doen vallen, ministers naar huis te sturen en initiatief tot wetgeving te nemen. In deze situatie betekende kiesrecht volgens Lohman dat een kiezer gerechtigd was om de parlementaire meerderheid, die over vrijwel absolute macht beschikte, samen te stellen.⁶⁰ Uit deze brede blik op het kiesrecht blijkt Lohmans achtergrond in de rechten; hij concentreert zich als eerste op het staatsrecht en bevraagt dit systeem op de wenselijkheid van kiesrechtuitbreiding.

Op basis hiervan is Lohman tegen uitbreiding van het kiesrecht. Potentiële kiesgerechtigden zouden te weinig ervaring met bestuur en organisatie om te kunnen beslissen voor het algemeen belang. Iets wat Lohman als de kern van een goede politiek zag, het parlement en regering dienden het algemeen belang te dienen.⁶¹ Volgens Lohman zou een invoering van algemeen kiesrecht alleen kunnen gebeuren als tegelijkertijd het staatsbestel gewijzigd zou worden, waardoor de macht van het parlement kleiner zou worden.⁶² Binnen het stelsel van dat moment verdedigde Lohman wel het antirevolutionaire streven naar organisch huismanskiesrecht; volgens hem was dat het best haalbare binnen dat stelsel. De Kamers van Arbeid vond hij echter belangrijker, omdat burgers daarin zouden kunnen leren samenwerken en bestuurlijke ervaring konden opdoen. Hierdoor zouden ze het algemeen belang boven eigenbelang leren stellen, wat tot gevolg zou hebben dat zij beter afwegende kiezers zouden worden.⁶³

Hier zien we dat zowel Kuyper, als Lohman hun vraagtekens hadden bij de manier waarop het Nederlandse politieke stelsel was ingericht. De oplossing zoeken ze echter in een andere richting. Kuyper ziet de invoering van het organisch huismanskiesrecht als de oplossing. Hierdoor zou de liberale dominantie verdwijnen en kon het antirevolutionaire gedachtegoed verder ingevoerd worden, geloofde hij. Volgens Lohman zou de hele organisatie van het stelsel herzien moeten worden om een goede en rechtvaardige volksvertegenwoordiging tot stand te brengen. Daarin zou het algemeen belang centraal moeten staan, en niet het eigenbelang van de meerderheid.

Aanleiding tot de breuk

Over het wetsvoorstel van Tak van Poortvliet waren Kuyper en Lohman verdeeld. Kuyper zag hierin een kans om dichterbij het huismanskiesrecht te komen en wilde die kans grijpen. Lohman constateerde simpelweg dat de kiesrechtuitbreiding

⁶⁰ Lohman, *Partij of beginsel?*, p. 38-41.

⁶¹ Ibidem, p. 42.

⁶² Ibidem, p. 52.

⁶³ Ibidem, p. 55.

leunde op het individualistische kiesrecht. Om die reden wees hij het voorstel uit principe af. De kiem voor een nieuwe uitbarsting tussen Kuyper en Lohman was gelegd.

Door het wetsvoorstel van Tak van Poortvliet zou het electoraat met 500.000 mannen groeien. Dat betekende dat er bijna algemeen kiesrecht tot stand gebracht zou worden.⁶⁴ Nadat het wetsvoorstel twee jaar lang de discussie in de politiek zou bepalen, trok Tak van Poortvliet het uiteindelijk in en diende hij zijn ontslag in. Tijdens de langlopende strijd over het wetsvoorstel van Tak verweet Kuyper Lohman dat de antirevolutionairen niet snel genoeg waren geweest. Zij hadden het huismanskiesrecht, zoals zij dat wilden, kunnen invoeren. Lohman had als minister van Binnenlandse Zaken deze mogelijkheid onbenut gelaten, meende Kuyper. Lohman verdedigde zich door te stellen dat hij, zowel als Kamerlid, als in de functie van minister, zich ingezet had voor het bereiken van het huismanskiesrecht. Door de aanwezigheid van andere groeperingen was er echter de noodzaak om te onderhandelen, waardoor het huismanskiesrecht destijds niet mogelijk bleek. Dat dit polderen noodzakelijk was, bleek Kuyper maar niet te willen beseffen.⁶⁵

De verwijdering tussen Lohman en Kuyper begon zich inmiddels steeds duidelijker af te tekenen. Lohman was er van overtuigd dat Groen van Prinsterer de huidige koers van Kuyper zou afkeuren, en ook hij had eigenlijk nooit echt achter de grote plannen van Kuyper gestaan. Ze waren te zeer op het welzijn van de eigen achterban gericht. De toon van de brieven werd harder en grimmiger. Door de kiesrecht kwestie niet als beginselkwestie te behandelen, werkte de ARP mee aan de komst van individualistisch kiesrecht, vond Lohman. De ARP zou deze kwestie als een beginselkwestie moeten behandelen en niet vanuit een tactisch oogpunt.⁶⁶ Lohman laat hier duidelijk merken dat macht volgens hem niet belangrijk is. Het algemeen belang en beginselen waren vele malen belangrijker voor hem. Iets dat ook duidelijk zou terugkomen in het optreden van de Vrij-antirevolutionairen en de CHU. De belijdenis van beginsel ging voor Lohman boven alles.⁶⁷ Kuyper opereerde veel tactischer en was meer op het resultaat gericht dan op beginselen. Dit is een duidelijk verschil tussen beide dat vroeger of later tot een scheiding van wegen geleid zou hebben. De kieswet van Tak van Poortvliet was niet zozeer de oorzaak voor de breuk tussen Kuyper en Lohman, maar slechts de aanleiding.

⁶⁴ Harinck, Kuyper en Bak, *Antirevolutionaire Partij*, p. 91.

⁶⁵ Ibidem, p. 368.

⁶⁶ Van Spanning, *Christelijk-Historische Unie*, p. 15.

⁶⁷ Lohman, *Partij of beginsel?*, p. 15.

Finale

Nadat de onderlinge relatie zo verslechterd was en beide heren lijnrecht tegenover elkaar waren komen te staan, ging het alleen nog maar bergafwaarts. Bij de tussentijdse verkiezingen van 1893 werd Lohmans kandidatuur voor het district Gouda gedwarsboomd door Kuyper. Lohman was de heerszucht en dictatoriale trekjes van Kuyper beu en begon te beseffen dat een breuk onvermijdelijk zou worden.⁶⁸

In aanloop naar nieuwe verkiezingen in 1894 brachten tien antirevolutionaire Kamerleden, waaronder De Savornin Lohman, een manifest naar buiten waarin zij zich uitspraken tegen de plannen van Tak van Poortvliet. Kuyper zag dit als openlijke rebellie tegen de partijleider. Wel stelde Kuyper zich kandidaat voor de Tweede Kamer, waarin hij ook gekozen zou worden. De breuk zou echter definitief worden. Er ontstonden twee kamerclubs, één rondom Kuyper, en één rondom De Savornin Lohman. In 1898 zou Lohmans kamerclub zich de Vrij-Antirevolutionairen gaan noemen en tien jaar daarna zou na enkele fusies de Christelijk-Historische Unie ontstaan.⁶⁹

Deelconclusie

In deze laatste fase van de samenwerking tussen Kuyper en Lohman nam het kiesrecht een belangrijke plaats in. Het wetsvoorstel van Tak van Poortvliet zou de aanleiding vormen, maar ook zonder dit wetsvoorstel zou een breuk zich binnen afzienbare tijd hebben voltrokken. De politieke verschillen tussen beide heren waren te sterk geworden. Kuyper was het weliswaar niet volledig eens met het wetsvoorstel, maar het was een stap in de goede richting. Beginselen liet Kuyper daarbij even voor wat ze waren en zodoende steunde hij het voorstel enthousiast. Lohman reageerde veel principiëler; hij wilde het individualistisch kiesrecht niet steunen en nam stelling tegen het voorstel.

Het kiesrecht werd het centrale thema in de laatste periode van samenwerking tussen Lohman en Kuyper. De wijze van inrichting van het kiesrecht en de wijze van politiek bedrijven vormden de splijtzwam. Lohman opereerde vanuit de beginselen. Kuyper opereerde veel meer vanuit partij-tactisch oogpunt. Tot op het laatst namen de ideeën over de juiste manier van politiek bedrijven een belangrijke plaats in binnen de relatie tussen Kuyper en Lohman. Een relatie die door de verschillende ideeën over de juiste manier van politiek bedrijven onhoudbaar was gebleken.

⁶⁸ Harinck, Kuyper en Bak, *Antirevolutionaire Partij*, p. 91.

⁶⁹ Koch, *Kuyper*, p. 374-375.

Conclusie

Als we terugkijken naar de inleiding waarin ik de door Henk te Velde beschreven paradigmawisseling aanhaalde, dan kan gesteld worden dat Kuyper en Lohman zich aan twee kanten van deze paradigmawisseling bevonden. Lohman in het 19de-eeuws paradigma van politiek bedrijven en Kuyper in het paradigma dat de verzuiling voort zou brengen met haar ideologische massapartijen. Dit verklaart ook waarom Kuyper en Lohman zo vroeg in samenwerking met elkaar in conflict kwamen en waarom deze conflicten gedurende de twintigjarige samenwerking terug bleven komen. Eerst is het echter noodzakelijk om terug te gaan naar de hoofdvraag. Deze luidde: Hoe ontwikkelde de relatie tussen Kuyper en De Savornin Lohman zich en wat voor rol speelden hun ideeën over de juiste manier van politiek bedrijven daarin? Om de ideeën over de juiste manier van politiek bedrijven te concretiseren, zijn deze opgesplitst in ideeën over organisatie (van partij), representatie (in parlement en regering) en kiesgerechtigdheid.

Al in 1877 sprak Lohman daarom zijn twijfels naar Kuyper uit over hun samenwerking. Desondanks bleven zij bijna twintig jaar samenwerken. Een belangrijke factor hierin was hun gezamenlijke leermeester, Groen van Prinsterer. Zowel Lohman als Kuyper voelden zich erfgenaam van Groen en wilden vanuit zijn gedachtegoed politiek blijven bedrijven. Dit heeft er ongetwijfeld voor gezorgd dat Kuyper en Lohman langer zijn blijven samenwerken dan wanneer het alleen aan hen had gelegen.

Samen werkten zij aan de oprichting van de ARP, waarvan Kuyper voorzitter werd en waarvoor Lohman Kamerlid werd. Hun ideeën over het functioneren van een politieke partij verschilden stevig. Kuyper zag het als een manier om krachtiger te kunnen opereren in de politiek. Lohman zag een partij als zuivere noodzaak, zonder partij zouden er geen volksvertegenwoordigers gekozen kunnen worden. Kortom, voor Kuyper was de partij een doel op zich, voor Lohman was het een middel. Hier is het verschil in paradigma duidelijk waar te nemen. Het 19de-eeuwse idee om partijvorming zoveel mogelijk te vermijden, was Lohmans overtuiging. Kuyper geloofde echter heilig in het nieuwe instituut en bouwde de ARP dan ook gestaag uit.

In 1888 kregen de antirevolutionairen voor het eerst regeringsverantwoordelijkheid. Lohman bleef in eerste instantie in de Kamer zitten en kwam daar regelmatig in conflict met Kuyper die zijn onafhankelijkheid teveel wilde inperken, naar zijn idee. Op het gebied van representatie hebben we ook gezien dat de verschillen in opvatting tussen Kuyper en Lohman zich langs de lijnen van de eind 19de-eeuwse paradigmawisseling lopen. Kuyper vond dat Kamerleden en ministers in dienst stonden van de partij en het partijbelang. Zodoende wilde hij dan ook dat het kabinet zou aftreden

toen de gelegenheid zich voordeed en er geen winst meer te behalen was voor de antirevolutionaire achterban. Lohman was het hier volstrekt mee oneens. Hij meende dat het kabinet en de Tweede Kamer zich moesten richten op de behartiging van de belangen van alle Nederlanders. Daarom zou het van een groot gebrek aan verantwoordelijkheid getuigen om af te treden als er geen winst voor de partij meer te halen viel. Na de ministerscrisis was Lohman minister geworden en tijdens deze periode vreedden hij en Kuyper verder van elkaar. Kuyper begon zich steeds duidelijker te bewegen richting de verzuilde manier van politiek bedrijven, terwijl Lohman vasthield aan de oude manier van politiek bedrijven.

Het wetsvoorstel tot uitbreiding van het kiesrecht van minister Tak van Poortvliet uit 1892 zou het einde gaan betekenen van de samenwerking tussen Kuyper en Lohman. Ook in de manier waarop Kuyper en Lohman met dit voorstel omgingen, is de paradigmatische scheidslijn terug te zien. Kuyper begroette het voorstel enthousiast. Het was een stap in de richting van het door hem bepleitte, organische huismanskiesrecht. Daarnaast zou het antirevolutionaire electoraat aanzienlijk toenemen als het wetsvoorstel werd aangenomen. Lohman reageerde veel principiëler. Het wetsvoorstel ging uit van individualistisch kiesrecht en daar wilde hij niet aan meewerken. Kuyper schoof deze principes opzij omwille van tactische steun ten bate van de eigen partij. Dus ook hier zien we dat partijdenken sterk had postgevat bij Kuyper. Lohman daarentegen bleef zijn principes trouw.

Na dit laatste conflict zou de samenwerking tussen Kuyper en Lohman snel beëindigd zijn. De verhouding tussen beide heren was verziekt geraakt en de het verschil in paradigma was zo groot geworden dat onderlinge samenwerking onmogelijk was geworden. Na de verkiezingen van 1894 ontstonden er twee antirevolutionaire kamerclubs. Een daarvan zou via een aantal fusies de CHU gaan heten en tot 1980 een enigszins 19de-eeuwse manier van politiek bedrijven huldigen.

In het al eerder aangehaalde artikel van Henk te Velde stelt deze dat het tijd is om de teleologische partijgeschiedschrijving te verlaten. Een oproep waar ik het van harte eens mee ben. De teleologische partijgeschiedschrijving behandelt vooral partijen die het best aan het teleologische model voldoen, zoals de ARP en de SDAP. Hierdoor hebben veel partijen jarenlang zeer weinig aandacht gekregen. De CHU was er een van. Gelukkig is dat gat enigszins opgevuld nu er in 2008 een overzichtswerk van de CHU is verschenen. Er ligt echter nog genoeg materiaal te wachten. Een biografie van jonkheer Alexander Frederik de Savornin Lohman ontbreekt bijvoorbeeld nog. Deze man en zijn ideeën verdienen het om meer aandacht te krijgen dan een rij straatnaambordjes.

Literatuurlijst

Periodieken

Kleinjan, G.J., 'De mensen achter Kuypers kleine luyden', *Trouw*, 29 juni 2016.

Literatuur

Bruijn, J. de, *De sabel van Colijn. Biografische opstellen over religie en politiek in Nederland*, (Hilversum 2011).

Deursen, A. Th. van e.a., *Overheid en publiek belang. jhr. mr. A. F. de Savornin Lohman, Christelijk-Historische Unie en reformatorische politiek*, (Nunspeet 1994).

Gaay Fortman, W.F. de, 'Mr. Aeneas baron Mackay', in: C. Bremmer (red.), *ARP. Personen en momenten uit de geschiedenis van de Anti-Revolutionaire Partij*, (Franeker 1980) pp. 35-41.

Harinck, G., R. Kuiper en P. Bak (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, (Hilversum 2001).

Hooven, M ten. en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*, (Amsterdam 2008).

Janssens, R., *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*, (Hilversum 2001).

Jong, R. de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, (Hilversum 1999).

Koch, J., *Abraham Kuiper. Een biografie*, (Amsterdam 2006).

Kuiper, R., *Herenmutterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging, 1871-1894*, (Leiden 1994).

Kuiper, A., *Ons program*, (vijfde herziene druk; Hilversum 1907), via dbnl.org.

Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, (Amsterdam 2002).

Savornin Lohman, A.F. de, *Partij of beginsel?*, (Den Haag 1892), via dbnl.org.

Savornin Lohman, A.F. de, *Gezag en vrijheid*, (tweede druk; Den Haag 1921), via dbnl.org.

Spanning, H. van, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, (Leiden 1988).